

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.54215.2479>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 1-25

Received:

Accepted:

Original Research

Thematic Rise and Decline of Contemporary Qur'anic Interpretation: A Historical–Analytical Study of Interpretive Paradigms

Mohsen Gasempour¹ *

Professor Of Department of Quranic and Hadith
Sciences, Allameh Tabatabai University, Tehran,
Iran

Parvin Shenavand²

assistant professor of Azad University, Karaj, Iran

Introduction

The Qur'an, as the final divine revelation and an enduring guide for humanity, claims to be a comprehensive exposition (*tibyān li-kulli shay'*), capable of addressing human intellectual, moral, and practical concerns across all times and places. This universal claim necessitates a dynamic and continuous engagement with the Qur'anic text rather than a static or historically confined understanding. Consequently, Muslim scholars throughout history have grappled with the question of how Qur'anic meanings can remain relevant amid changing intellectual, social, and scientific circumstances.

Within this broader discourse, *contemporary interpretation* has emerged as a key concept in modern Qur'anic studies. It refers to an approach that emphasizes interpreting the Qur'an in light

¹ m.gasempour@atu.ac.ir (Corresponding Author) *

² p.shenasvand@kia.ac.ir

of the prevailing conditions, questions, and challenges of each era. While proponents view this approach as a means to actualize the Qur'an's universal guidance, critics warn against relativism, excessive subjectivity, and the imposition of external frameworks onto the sacred text.

This article seeks to move beyond this polarized debate by examining contemporary interpretation from the perspective of the *history of interpretive paradigms*. The central argument is that every major exegetical school has, implicitly or explicitly, engaged in an era-based reading of the Qur'an shaped by its own historical context. By tracing the emergence, dominance, and decline of these paradigms, the study aims to clarify the conceptual foundations, legitimacy, and limits of contemporary interpretation.

Materials & Methods

The study adopts a **historical-analytical methodology**, combining descriptive and critical analysis of key interpretive paradigms across different periods of Islamic intellectual history. Primary sources include classical and modern tafsīr works, theological writings, and methodological reflections on Qur'anic interpretation. Secondary sources consist of contemporary scholarly studies on tafsīr methodology, intellectual history, and hermeneutics.

The research focuses on selected case studies representing influential paradigms, including rationalist, literalist, philosophical-mystical, social-reformist, literary-historical, and scientific approaches. These paradigms are analyzed in relation to their historical contexts, theological debates, epistemological assumptions, and social needs. The aim is not to evaluate individual interpretations in detail, but rather to identify the broader patterns and factors that contributed to the rise and transformation of contemporary-oriented interpretations.

Discussion & Results

The analysis reveals that contemporary interpretation has manifested in different forms throughout Islamic history, each responding to specific intellectual and social challenges. In the early centuries, Mu'tazilite rationalism emphasized allegorical interpretation (*ta'wīl*) to address theological debates concerning divine justice, free will, and the role of reason. This rationalist paradigm emerged as a response to pressing doctrinal questions of its time but later declined due to theological and political shifts.

In contrast, Hanbali literalism and later Salafi approaches arose as reactions against excessive rationalism, emphasizing adherence to the apparent meaning of the text and early tradition. This paradigm gained prominence in periods marked by concerns over doctrinal purity and religious innovation.

The flourishing of Islamic philosophy and mysticism introduced philosophical-mystical interpretations that sought to harmonize Qur'anic meanings with metaphysical systems and

spiritual experience. These approaches reflected the intellectual environment of their era and contributed to deeper symbolic and esoteric readings of the text.

In the modern period, socio-political decline, colonial encounters, and intellectual confrontation with Western modernity gave rise to reformist and social interpretations of the Qur'an. These approaches emphasized the Qur'an's role in social justice, political reform, and moral revival. Parallel to this, literary-historical methods emerged under the influence of modern linguistics and literary criticism, while scientific interpretation sought to correlate Qur'anic verses with contemporary scientific discoveries.

Across these diverse paradigms, the study identifies several recurring factors shaping contemporary interpretation: theological controversies, socio-political transformations, advances in human knowledge, the emergence of new doubts and critiques, and changing audience expectations. Importantly, the findings indicate that no interpretation has ever been entirely detached from its historical context.

Conclusion

This study demonstrates that contemporary Qur'anic interpretation is neither a purely modern phenomenon nor a deviation from classical tafsīr tradition. Rather, it represents a persistent and dynamic pattern in the history of Qur'anic exegesis, rooted in the interaction between revelation and the lived realities of Muslim societies. Interpretive paradigms have continuously evolved in response to changing intellectual, theological, and social conditions, experiencing periods of ascendancy and decline.

Contemporary interpretation, when understood as a disciplined ijtihād-based effort rather than an imposition of external assumptions, does not undermine the Qur'an's sacredness or transhistorical validity. On the contrary, it actualizes the Qur'an's guiding mission for all generations by enabling meaningful engagement with its message in diverse contexts. A historically informed understanding of tafsīr thus requires recognizing interpretations as contextual yet legitimate responses to the enduring divine text—responses that collectively testify to the Qur'an's vitality and universality across time.

Keywords

Contemporary Interpretation, Interpretive Paradigms, Historical Contextualism, Interpretive Ijtihad, Comprehensiveness and Eternity of the Quran

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.54215.2479>

شاپای چاپی X2588-414
شاپای الکترونیکی X2783-5081
صفحات: ۱-۲۵

دریافت:
پذیرش:

مقاله پژوهشی

بررسی تحلیلی تاریخی تفسیر عصری، فراز و فرود انگاره‌ها

استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه علامه طباطبائی، تهران،
ایران

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج،
ایران

محسن قاسم پور^۱ *

پروین شناسوند^۲

چکیده

مقاله حاضر با عنوان «تفسیر عصری، فراز و فرود انگاره‌ها» به بررسی مفهوم، پیشینه، ضرورت، ویژگی‌ها و زمینه‌های گرایش به تفسیر عصری قرآن کریم می‌پردازد. تفسیر عصری به مثابه رویکردی نوین در تفسیر قرآن، با توجه به تحولات فکری، اجتماعی و علمی هر عصر، به کشف و تبیین پیام‌های قرآنی با زبان و روشی متناسب با نیازها و پرسش‌های معاصر همت می‌گمارد. بررسی عوامل تاریخی - کلامی - اجتماعی و تبیین

^۱ m.qasempour@atu.ac.ir (نویسنده مسئول) *

^۲ p.shenasvand@kia.ac.ir

متغیرهای موثر بر ظهور، غلبه وافول یا تطور این انگاره ها می‌پردازد. انگاره های تفسیری مانند تاویل گرای اعتزالی، ظاهرگرایی حنبلی، عقل گرایی فلسفی و ادراکات شهودی عرفانی و در دوران معاصر، تحولات اجتماعی و علم‌گرایی تطبیقی، از جمله این متغیرها به شمار می‌آید. در طول تاریخ تفسیر، انگاره های حاکم بر تفسیر عصری دوره‌هایی از افول را تجربه کرده‌اند. تفسیر عصری در این پژوهش به معنای فهم هر مکتب یا انگاره‌ی تفسیری در چارچوب شرایط فکری، چالش‌های کلامی، تحولات سیاسی و نیازهای جامعه اسلامی در عصر پیدایش آن انگاره‌ها و تحولات پس از آن است. روش این پژوهش تحلیلی - تاریخی و با تمرکز بر مطالعه موردی چند انگاره شاخص است. یافته‌ها نشان می‌دهد عواملی مانند تحولات گفتمان کلامی (باورهای مرتبط با مقوله جبر و اختیار، جایگاه عقل و نقل در فهم دین، گرایش‌های فلسفی و عرفانی، تکامل دانش‌های زبانی و ادبی و در دوران معاصر تحولات اجتماعی و دستاوردهای جدید علوم تجربی به عنوان عوامل تاثیرگذار تفسیر عصری محسوب می‌شود. نتیجه آنکه فهم تاریخ تفسیر قرآن نیازمند نگاهی پویا و بررسی زمینه‌هایی است که در آن تفاسیر قرآن نه به صورت گزاره‌هایی مطلق و منقطع از تاریخ، بلکه به مثابه پاسخ‌های اجتهادی و متأثر از شرایط عصر مفسر تلقی شود. به دیگر سخن تفسیر عصری به‌عنوان خوانشی زمانمند و متناسب با اقتضائات هر عصر، نه تنها با قداست و فراتاریخی بودن قرآن منافات ندارد، بلکه تحقق‌بخش رسالت هدایتگری آن برای همه اعصار و زمینه‌ساز اجتهادی پویا در عرصه فهم دین است.

کلیدواژگان: تفسیر عصری، انگاره‌های تفسیری، زمینه‌گرایی تاریخی، اجتهاد تفسیری، جامعیت و جاودانگی قرآن

بیان مساله

قرآن کریم، به عنوان معجزه جاویدان پیامبر خاتم(ص) و برنامه هدایت بشریت، در هر دوران و عصری، توانایی پاسخگویی به عمیق‌ترین پرسش‌ها و نیازهای فکری و عملی انسان را دارد. این کتاب الهی، خود را «تبیاناً لكل شیء» معرفی می‌کند، از این رو، مواجهه با قرآن نمی‌تواند منحصر در فهمی ثابت و تاریخی باشد، بلکه ضرورت تعامل پویا و روزآمد با نصّ و حیانی، همواره یکی از دغدغه‌های اصلی عالمان و مفسران مسلمان بوده است. در این میان، مفهوم «تفسیر عصری» و چیستی آن به عنوان رویکردی که بر قرائت متن قرآن با توجه

به تحولات فکری، اجتماعی، علمی و نیازهای ویژه هر عصر تأکید می‌ورزد، جای گفتگو داشته و مساله اصلی این مقاله است. این مسئله در چند دهه اخیر به یکی از کانونی‌ترین مباحث قرآن‌پژوهی معاصر تبدیل شده است. این رویکرد از سویی با استناد به پویایی و جامعیت قرآن که تحقق و ارائه مصادیق تفسیری آن ضرورت ارائه خوانشی نو از قرآن را مورد تأکید قرار می‌دهد و از سوی دیگر، با چالش‌هایی همچون نسبی‌گرایی در فهم دین، التقاط با دانش‌های تجربی و فاصله گرفتن از اهداف اصیل هدایتی قرآن مواجه است. مقاله حاضر با عنوان «تفسیر عصری، فراز و فرود انگاره‌ها» در صدد است تا با واکاوی دقیق این مفهوم، چستی تفسیر عصری، سابقه تاریخی آن، همچنین عوامل و زمینه‌های گرایش به آن را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. به نظر می‌رسد در فهم و تبیین تفسیر عصری دو مبنا باید مورد توجه قرار گیرد: نخست بررسی تاریخمندی فهم و پذیرش این اصل که فهم مفسر - با حفظ حجیت خود متن و باور به وحیانی و جاودانگی آن - که در چارچوب تاریخی معرفتی زمانه او شکل می‌گیرد. (که خود موضوعی است مستقل و در جایی دیگر به آن باید پرداخته شود) و دیگر بررسی فهم افق پیش فهم مفسر که موضوع بررسی در دانش هرمنوتیک است که پیش از این پژوهشگران مختلف به این موضوع نیز پرداخته‌اند. در باره تفسیر عصری آثاری اعم از کتاب و مقاله تاکنون انتشار یافته است. کار نویسندگانی مانند عفت شرفاوی، عایشه عبد الرحمن بنت الشاطی و سید محمدعلی یازی از زمره این پژوهشگران هستند که در جای خود کوشش‌های قابل توجهی انجام داده‌اند؛ اما هیچکدام از این آثار با رویکرد تاریخ انگاره‌ای که این مقاله به آن پرداخته، به موضوع ورود نکرده‌اند. لذا این پژوهش از این منظر می‌تواند به نوعی تازگی داشته باشد.

مفهوم انگاره

انگاره (image) بنا به تعریف برخی محققان، دریافت افراد از یک موضوع خاص است. به عبارت دیگر تلقی و برداشت از یک موضوع به خصوص در پیوند با مقوله زمانی خاص که نقشی هویت بخش به آن موضوع ایفا نموده است. در همین خصوص بحث از تاریخ انگاره یعنی توجه به مفاهیم و اصطلاحات از زوایه دید تاریخی به آنها. (گرامی، ۱۳۹۶ ص ۱۰۶) به نظر یکی از نویسندگان درکی که یک مخاطب در یک بازه زمانی و مکانی از یک موضوع داشته و این درک به هویت بخشی به آن نظریه یا انگاره منجر شده تاریخ انگاره

نامیده می‌شود (همان). از نگاهی دیگر به باور محققان دیگر انگاره دارای دو ویژگی است: یک جنبه اجتماعی آن است و دوم هویت تاریخی آن است که بر اساس یک فرآیند حاصل شده است. (پاکتچی، ۱۳۹۶، ص ۷)

تعاریف تفسیر عصری و تلقی های مختلف آن

درباره این رویکرد تفسیری، محققان و قرآن پژوهان، تعاریفی ارائه کرده اند که به برخی از آنها می پردازیم. از نظر نویسندگان ای مانند عفت شرقاوی، تفسیر عصری تفسیری است که مفسر آن مبتنی بر روشی نو و در نظر گرفتن تجربه فکری مسلمانان معاصر، مباحث جهان بینی و اعتقادی را ارائه می کند. به گفته او در تفسیر عصری پاسخگویی به پرسش ها بر مبنای روش گذشته نبوده، بلکه شیوه های طرح مباحث با توجه به روحیات مخاطبان تفسیر سامان می یابد. (شرفاوی، ۱۹۷۹، ۴۲۲)

در تعریفی دیگر که از سوی حسن حنفی مطرح شده تفسیر عصری تجدید تراث است. او از نوگرایانی است که دغدغه اش در پژوهش های قرآنی بررسی نسبت سنت و تجدد با مقولات قرآنی است. حنفی در زمینه تفسیر عصری این گونه اظهار داشته است.

« منظور از تفسیر عصری، نوسازی سنت تفسیری است نه دگرگون کردن نص؛ زیرا میراث دینی نقطه آغاز کار برای کسی است که مسئولیت فرهنگی دارد. بنابراین بازاندیشی میراث فرهنگی، اعاده تفسیر نص، مطابق با نیازهای عصر است، نه این که هویت مستقلی یافته و از نص و حیات اجتماعی فاصله گرفته و دگرگون شده باشد. به همین دلیل میراث فرهنگی، مجموعه تفاسیری است که در هر عصر مطابق با نیازها و درخواستها پدید می آید.» (حنفی، ۱۴۱۲، ۱۱ - ۱۳)

بر اساس نگرش یکی از محققان طرح نو در ارائه منظومه معرفتی قرآن با توجه به آگاهی های روزآمد از شاخصه های تفسیر عصری به شمار می رود. این محقق در زمینه تفسیر عصری گفته است:

«تفسیر عصری به معنای نو به نو شدن، تبیین مفاهیم و استخراج پیام قرآن و انعکاس معلومات مفسر در استخراج پیام قرآن است.»

او ضمن تأکید بر گفته های نویسندگان دیگری که از آن سخن گفتیم، تفسیر عصری را شیوه ای نو در ارائه مباحث اعتقادی می داند که مفسر با توجه به آگاهی هایی که کسب کرده و نیازهایی که در عصر خود درک می کند، پیام قرآن را شرح می دهد. این نویسنده توجه به نیازهای مخاطبان ضرورت پاسخگویی به پرسش های آنان و لزوم مواجهه علمی با شبهات مطرح در روزگار جدید را از اهم محورهای دانسته است که مفسر بایستی به او بپردازد. بیان او چنین است:

«تفسیرهای گوناگون هر عصر انعکاسی است از دانش ها، نزاع ها، جدال های فکری و نیازهای همان عصر؛ به گونه ای که اگر مفسر در آن زمان و مکان نمی زیست، این گونه تفسیر پدید نمی آمد و تفسیر به صبغه ای خاص رنگ پذیر نمی شد.» (ایازی، همان، ۳۲)

پیوند تفسیر با مقوله ای مانند هنر برای نشان دادن جلوه عصری یک تفسیر از نظر این محقق قابل کتمان نیست و در باره آن گفته است:

«تفسیر همچون شعر، یک هنر است و در هر عصری و توسط هر مفسری، جلوه ای خاص خود را دارد و همراه با ذوق و مهارت و متکی به معلوماتی است که مفسر در خود ایجاد کرده تا ارتباط میان کلمات را برقرار کند و معانی را ارائه دهد که با خواسته حقیقی خوانندگانش مطابقت داشته باشد. از اهم محورهای تفسیر عصری، شیوه ای نو در ارائه مباحث جهان بینی و اعتقادی است که مفسر با توجه به آگاهی هایی که کسب کرده و نیازهایی که در عصر خود درک می کند، پیام قرآن را شرح می دهد.» (همان، ۲۹)

مفسری که روش تفسیری خود را تفسیر عصری قرار داده، در طرح مباحث تفسیری به شرایط روحی مخاطبان، پرسش های آنان، تطبیق توضیحات با دانش های عصری خویش، و شبهات و اشکالات مردمان آن روزگار پرداخته و در رویارویی با عقاید سخیف و موهوم به نواندیشی و مبارزه با خرافات و اباطیل و رد احتمالات ضعیف می پردازد. (ر.ک. همان)

نگاه های انتقادآمیز و نقادانه، یا مؤید و موافق تفسیر عصری، به تلقی قرآن پژوهان، به مفهوم تفسیر عصری و گرایش مفسر عصری باز می گردد که بایستی بازننگری و واگویی شود. برخی از نویسندگان دست کم تا چهار تلقی و برداشت را از تفسیر عصری مطرح کرده اند که همه آنه به نوعی از رهگذر تتبع در آثاری است که به

موضوع تفسیر پژوهی در نیم قرن اخیر مربوط است. (همان، ۳۷-۴۷) از جمله آنها، مساوی انگاشتن تفسیر عصری با تفسیر علمی، رعایت سطح فهم مخاطبان عصر، تفسیری التقاطی ناظر بر توجه مادی از مسائل متافیزیکی و تفسیری که بر اقناع مخاطبان استوار است. بر این اساس به این برداشت‌ها، نگاهی گذرا خواهیم داشت.

یک تلقی مشهور از تفسیر عصری، تفسیر علمی قرآن است. مقصود از علم در اینجا، علوم تجربی است که در پرتو گسترش علوم در غرب، به رشد چشمگیری رسیده و عالمان آن علوم، به دیدگاه‌های جدید در شناخت جهان طبیعت دست یافته اند. در این تفسیر عصری، مفسر با نگاه مثبت به علوم تجربی و مسلم انگاشتن قضایای علم، به سراغ تفسیر آمده و آن قضایای علمی را بر آیات قرآن تطبیق می‌کند، به عبارت دیگر مفسر تحت تأثیر پیشرفت علوم و تکنولوژی در غرب و هماهنگ با آن، به تفسیر قرآن روی می‌آورد. ظاهراً مقصود مصطفی محمود در آثار قرآنی خود، به‌ویژه «القرآن محاوله لفهم عصری» و نیز مقصود بنت الشاطی در «القرآن و التفسیر العصری» که در نقد مصطفی محمود نوشته، همین معنا و برداشت است.

محمد حسین ذهبی وقتی در توصیف و تحلیل تفاسیر در دوران جدید سخن می‌گوید، تفسیر علمی را از مصادیق تفسیر عصری بر می‌شمارد. او ذیل عنوان «کلمه عامه عن التفسیر و الوانہ فی العصر الحدیث» از جمله ویژگی‌های تفسیر عصری را در رویکردهایی مانند تفسیر علمی و تفسیر ادبی اجتماعی جدید صورت بندی می‌کند. (ذهبی، بی تا، ۲، ۴۹۶) هم چنین تأکید برخی نویسندگان بر «دغدغه‌های عصری» در بحث از موافقان تفسیر علمی به خوبی بیانگر پیوند تفسیر علمی و تفسیر عصری است. (ر.ک. نفیسی، ۱۳۹۷، ۶۸-۶۹)

تلقی دیگر از تفسیر عصری، نواندیشی در تفسیر برای تبیین دیدگاه‌های قرآن درباره تحولات عصر است. در این جا مفسر با تکیه بر آگاهی‌های خود و درک نیازهای روز و قضایای عصر با شیوه‌ای نو به شرح معارف و پیام‌های قرآن می‌پردازد و ضمن پاسخگویی به شبهات و اشکالات عصر، به نواندیشی در تفسیر و نقد تفاسیر نادرست گذشته، به‌ویژه تفسیرهای مبتنی بر اسرائیلیات و روایات ضعیف می‌پردازد. در کنار این دو تلقی کلی، برداشت‌های جزئی دیگری نیز از تفسیر عصری وجود دارند که در واقع به همین دو تعریف باز می‌گردد، همچنین در هر دو گرایش مذکور، افراط و تفریط و اعتدالی هست و در نهایت، دامنه متنوعی از تفاسیر عصری

پدید می‌آید. شاید بتوان گفت تفاسیری مانند الکاشف مغنیه که بر اقناع مخاطبان اصرار ویژه ای دارد در زمره تفاسیری است که بر این نوع تلقی تأکید خاصی دارد.

پیشینه تفسیر عصری

اگر منظور از تفسیر عصری را، نو به نوشتن تفسیر بدانیم، همچنان که برخی نویسندگان یادآور شده اند ریشه این مبحث به سده ششم هجری برمی گردد. امام فخر رازی در تفسیر خود به این نکته اشاره کرده که مفسر قرآن باید از آگاهی های روزگار خود برخوردار باشد. به نظر محسن عبدالحمید، مصداق چنین آگاهی هایی در نظر فخر رازی، دانشهایی نظیر ریاضیات، طبیعیات و طب بوده است. (رازی، ۱۳۹۴، ۲۸۰)

در ادامه این نگرش می‌توان از عالمانی مثل زرکشی، شیخ محمد عبده، طنطاوی جوهری، امین الخولی، ابن عاشور سید محمد باقر صدر و علامه طباطبائی یاد کرد. در این رابطه از صاحب تفسیر المیزان نقل شده که گفته است، تفسیر قرآن هر دو سال باید تازه شود. (قرائتی، ۱۳۷۵، ش ۹، ۱۰۹) با این وجود، ذکر این نکته شایسته می‌نماید که در پیوند با این رویکرد، معرفت شناسی تفسیر از مباحث دوران جدید به شمار آمده و تحت تأثیر مطالعات مربوط به هرمنوتیک و چیستی آن است که تفسیر عصری و ابعاد آن در میان دین شناسان رواج یافته است. کشیش عزیز فهیم نویسنده کتاب «علم التفسیر» در آغاز کتاب خود به این موضوع وارد شده و معتقد است پیوند انطباق واقعیات و تحولات زمانه با علم تفسیر ضرورتی انکارناپذیر است.

بنا به گفته او ارائه تفسیر مناسب عصر از جمله الزامات مربوط به تفسیر اناجیل است که از سوی برخی مفسران کتاب مقدس مورد توجه واقع شده است. (ر. ک. عزیز فهیم، بی تا، ۱۱-۱۹) این نویسنده آگاهی از پژوهش‌های ویژه در عرصه تفسیر انجیل را از این جهت مهم بر شمرده که تحت تأثیر همان مطالعات پیش گفته هرمنوتیکی، تطبیق تحولات زمانه بر آموزه های انجیل و انتظارات و علائق مفسر در تفسیر کتاب مقدس، صورت بندی شده است و این همه برای آن است که کتاب مقدس تفسیری به روز شود و این یعنی عصری شدن انجیل (همان). از این جهت این بحث یعنی عصری شدن به نظر وی نخستین بار در میان دانشمندان مسیحی مطرح شده است.

صرف نظر از پذیرش یا عدم پذیرش این دیدگاه - یعنی طرح اولیه بحث ضرورت تفسیر عصری کتاب های آسمانی در جهان مسیحیت - یک نکته را می توان پذیرفت و آن تأثیر مباحث هرمنوتیکی در تفسیر کتاب مقدس است.

این مسأله موضوعی است مهم و مستقل و مجالی وسیع تر از این طلب می کند. در ادامه این نوشتار چند محور را باید مورد بحث و گفتگو قرار دهیم. ضرورت تفسیر عصری، ویژگی های آن و در نهایت عوامل و زمینه های گرایش این رویکرد تفسیری. یادآور می شویم کسانی که از این محورها سخن گفته اند گویی موافقت با تفسیر عصری را مفروض گرفته اند. اما از این سو، هستند گروهی که با تفسیر عصری مخالفت کرده اند. بنابراین بهتر است پس از گزارش مختصر دیدگاه مخالفان تفسیر عصری، از محورهای پیش گفته مانند ضرورت و ویژگی ها و عوامل سخن بگوییم.

ضرورت تفسیر عصری

بر مبنای برخی تعالیم معصومان علیهم السلام تفسیر به روز و کارآمد، مضمونی است که از سوی آنان مورد تأکید قرار گرفته و در بعضی از جوامع و متون روایی ما، از آن ها سخن رفته است. برای نمونه در روایتی از امام صادق علیه السلام چنین می خوانیم:

«إن الله لم يجعله لزمان دون زمان ولا لناس دون ناس فهو كل زمان جدید و عند كل غص الی يوم القیامة.»
(امالی، ۱۴۱۴، ۵۸۰)

خداوند قرآن را تنها برای زمانی خاص و مردمی خاص قرار نداده است و از این رو در هر زمان و برای هر مردمی تا روز قیامت، تازه و با طراوت است.

به بیانی دیگر حقایق قرآن مربوط به دوره ای خاص نبوده و ژرفا و عمق آن بر اساس پیشرفت دانش انسان ها در هر عصری و به فراخور آن رشد و تعالی علمی قابل دستیابی است از آنجا که پیشرفت و تحول رو به رشد بشری موضوعی است غیرقابل انکار، لذاست که مفاهیم قرآنی در قیاس با زمان های قبل از این پیشرفت ها بهتر فهمیده می شود. در توحید صدوق روایتی را ملاحظه می کنیم که به خوبی به این مهم اشاره می کند، آنجا که امام سجاد علیه السلام در پاسخ به پرسشی چنین فرمود:

«ان الله عزوجل انه يكون في آخر الزمان اقوام متعمقون فأنزل الله تعالى قل هو الله احد الله الصمد و الآيات من سورة الحديد الى قوله عليهم بذات الصدور فمن رام وراء ذلك فقد هلك».

خدای بزرگ می دانست که مردمانی متعمق و ژرف‌نگر در آخرالزمان خواهند آمد، به همین دلیل سوره توحید و آیاتی از سوره حديد را فرو فرستاد. پس هر کس ورای آن را قصد کند هلاک می‌گردد. (صدوق، ۱۳۹۸، ۲۸۳-۲۸۴)

به علاوه می‌توان شاهی دیگر از گفته امیرالمؤمنین علیه‌السلام را مورد توجه قرار داد که طی آن امام فرمودند: در قرآن علم آینده و سخن از گذشته است. درد شما را درمان است و راه سامان دادن کارتان است. از قرآن بخواهید و آن را به سخن و نطق وا دارید.

«ذلک القرآن فاستنطقوه و لن ینطق و لکن اخبركم عنده الا ان فیه علم ما یاتی و الحدیث عن الماضی و داوئ دائکم و نظم ما بینکم.» (خطبه، ۱۵۸)

این مضامین بلند به نحوی ضرورت تفسیر عصری و لزوم مراجعه پیوسته به قرآن را برای رفع نیازهای معنوی - معرفتی آدمی را بیان می‌دارد. توجه به این امر مهم مفسران را بر آن داشته که در تفسیر قرآن همواره به جامعیت و فراتاریخی بودن آن به مثابه یک مبنا اندیشیده و در تمام مقام رمزگشایی از ابعاد این تفسیر به روز و کارآمد و کوشش کنند. ذکر چند نمونه از تلاش‌های برخی متفکران شایسته می‌نماید.

متفکرانی نظیر استاد شهید مطهری، شهید محمدباقر صدر از عالمان شیعی و شیخ محمود شلتوت از عالمان اهل سنت که تعلق خاطر ویژه به موضوع تقریب بین مذاهب اسلامی داشت. در باب موضوعات جدید مربوط به قرآن و اجتماع سخن گفته و نسبت این مقولات را با آیات قرآن مورد واکاوی قرار داده‌اند. تامل در نحوه رویکرد این عالمان در تفسیر آیات الهی، بیانگر رویکرد اصلی آنان به شمار آمده و ضرورت این قبیل تفاسیر را خاطر نشان می‌سازد. به بیان دیگر، نوع تبیین جدید آنان، حکایت از اهمیت و جایگاه بلند و خاص تفسیر عصری دارد.

آنگاه که مطهری در موضوع خاتمیت و در بحث خود پیرامون جبر تاریخ و جاوید ماندن اسلام سخن می‌گوید، به انگیزه خویش در باب چرایی پرداختن به این قبیل مباحث اشاره کرده و می‌گوید:

« بحث ما راجع به مطلبی است که امروزه خیلی شایع است و آن قدر مطلب در میان طبقه تحصیل کرده آبرو و قدرت پیدا کرده که کافی است انسان اسم آن را ببرد و طرف در مقابل تسلیم شود». (مطهری، بی تا، ۸۸ - ۸۹)

او در ادامه گفتار خویش و پس از بیان نسبت بین جبر تاریخ و خاتمیت به سراغ قرآن می‌رود و می‌گوید:

«آیا در قرآن چیزی آمده است که جبر تاریخ را نفی و اثبات کرده باشد یا نه؟» (همان، ۹۱) و بعد اضافه می‌کند که اتفاقاً قرآن مجید راجع به این که تاریخ بشر حساب منظمی دارد چون بیشتر با زندگی مردم سرکار دارد با صراحت بیشتری مطلب را بیان کرده است. (همان) شهید مطهری با استناد به آیاتی مانند آیه ۴۳ سوره فاطر به این مسئله پاسخ می‌دهد. (همان، ۹۶)

همچنین شهید محمدباقر صدر از مفسران و متفکران این دوران است که رویارویی او با مقوله تفسیر موضوعی - که به نظر راقم این سطور - با تفسیر عصری نسبت تنگاتنگی دارد، قابل توجه است. وی بعد از تأکید بر رویکرد موضوع محور و وحدت بخش در تفسیر قرآن - در مقابل رویکرد جزئی‌نگر یا تفسیر ترتیبی - می‌گوید:

«نقش و وظیفه دائمی تفسیر موضوع محور در تمامی مراحل و همه عصرها آنست که کوله‌باری از همه میراث بشری، اندیشه‌های معاصر و مقولات فکری به دست آمده از تجربه انسانی را با خود به محضر قرآن بیاورد». (صدر، ۱۳۹۹، ۳۱)

شهید صدر در مدرسه قرآنی خود بر پیوند واقعیت و زندگی ساخت بر آن تأکید بسیار ویژه‌ای دارد و چنین ابراز می‌دارد:

«تفسیر از واقعیت آغاز شده و به قرآن ختم می‌گردد نه این که از قرآن آغاز می‌شود و به قرآن برسد و درحقیقت فرایندی کاملاً به دور از واقعیت و بیگانه با جریانات بشری باشد. لذا به نظر این شهید مطهری، الهام بخش و نوآوری قرآن برای همیشه ایام است».

این نگاه دقیقاً تأکید بر تفسیر عصری قرآن آنچه انگیزه بخش و در چنین نگرشی به قرآن است همان کلام مولای متقین علی علیه السلام است که پیش از این از آن سخن گفتیم. شهید صدر بر تفسیر و روش استنباطی

اصرار داشته و اساساً تفسیر موضوعی - بخوانید تفسیر عصری- را با این روش در عصر و روزگار فعلی و با توجه به تحولات اجتماعی جهان اسلام ممکن اثربخش می‌داند.

بر اساس نمونه‌ای دیگر، ورود مفسری مانند شیخ محمود شلتوت در بحث از جایگاه زن از دیدگاه قرآن، موضوع جنگ و قرآن و روابط بین‌الملل در جنگ و صلح، و طبیعت دعوت اسلامی، به نوعی و به نحوی تفسیری موضوعی و عصری تلقی می‌شود. (ر. ک. شلتوت، بی تا، ۵، ۲۹۱، ۳۲۶)

او برای این که چنین مقولاتی را با توجه به تحولات روز در جهان اسلام تفسیر کند و به شبهات پیرامون این مسائل پاسخ دهد، به تبیین روزآمد در عرصه تفسیر نیاز می‌بیند و بر این اساس هم کوشش می‌کند. دست‌کم کافی است به تفسیر وی ذیل آیاتی مانند ۱۳۶ و ۱۳۷ سوره بقره، ۶۴ آل عمران و آیه ۱۲ سوره شوری مراجعه کنیم. (ر. ک. همان، ۳۲۷)

در باب عدم اجبار در پذیرش عقیده - که بحث روز این دوران است و عصری- شلتوت به آیه شریفه «و لو شاء ربک لا من فی الأرض کلهم جمیعا اذ انکرتکرة الناس حتی تکنوا مؤمنین» استناد و تفسیر عصری ارائه می‌کند. (همان، ۳۲۸ - ۳۲۹)

این چند نمونه از کوشش عالمان و قرآن‌پژوهان در دوران ماست که با انگاره خاصی که به عنوان مبنای تفسیری آنان محسوب می‌شود - مانند باور به جامعیت و فراتاریخی بودن قرآن- به سراغ آیات الهی رفته و به تفسیر می‌پردازند. پرواضح است که در این تلاش، آموزه‌های روایی که چند نمونه از آنها ذکر شد، الهام‌بخش این متفکران بوده و به گونه‌ای می‌توان از آن به عنوان ضرورت تفسیر عصری یاد کرد.

ویژگی‌های تفسیر عصری

درباره ویژگی‌های تفسیر عصری می‌توان به تفصیل سخن گفت. کسانی مانند عفت شرقاوی در کتاب الفکر الدینی فی مواجهه العصر و ذهبی در التفسیر و المفسرون و معرفت در التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب به این ویژگی‌ها اشاره کرده‌اند. در این جا ضمن مروری به مباحث آنان، می‌توان از خصوصیات تفسیر عصری سخن گفت .

از نظر معرفت، تبیین دیدگاه‌های قرآنی نسبت به تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی، از ویژگی‌های تفسیر عصری به شمار می‌آید. این قرآن‌پژوه شیعی، نمونه‌هایی از این محور را به‌عنوان زیرمجموعه ویژگی تفسیر عصری یاد کرده و ذکر می‌کند. ذکر مقولاتی مانند مبحث آزادی حق انتخاب، جایگاه شورا در تشکیلات حکومتی، حقوق متقابل دولت و مردم، روابط فرد و جامعه از زمره این نمونه‌هاست. (ر. ک. معرفت، ۱۴۱۹، ۲، ۴۵۹ - ۴۶۰)

اعتدال و پرداختن به مسائل عصری از دیگر محورهایی است که به‌عنوان ویژگی تفسیر عصری، از سوی این قرآن‌پژوه مطرح شده است. آنجاکه می‌گوید:

«در برابر نوگرایی مسائل روز، تفسیر نباید آن‌چنان وا داده و منعطف باشد و نه غافل از طرح نیازهای روز.»
(همان)

نویسنده دیگری، ویژگی‌های تفسیر عصری را در مقولاتی مانند پاسخگویی به نیازهای عصری، نقد اندیشه دینی، طراوت در عرضه مسائل، پاسخ به شبهات، تأکید بر بعد تربیتی و تفسیر علمی - البته به روش صحیح آن - صورت‌بندی کرده‌است. (ایازی، ۱۳۷۸، ۱۸۵ - ۱۹۶)

پیوند تفسیر عصری با نیازها و معلومات روز، نکته‌ای است که از سوی شهید صدر، مورد توجه قرار گرفته که قبل از این به آن اشاره داشتیم. او در یکی از آثار خود گفته است:

«تفسیر موضوعی، عامل رشد و نوآوری و گسترش اجتهاد است. زیرا در تفسیر موضوعی، تفسیر در رابطه مستقیم با متن زندگی و واقعیات و نیازهای عصر مردم است.» (ر. ک. صدر، ۱۴۱۷، ۱۸)

آشکار است که تأکید صدر بر کلید واژه‌هایی مانند نوآوری و گسترش اجتهاد، متن زندگی و واقعیات، تنها و تنها در پرتو تفسیر عصری و همراه با تحولات اجتماعی و رفع نیازهای مردم، معنا پیدا می‌کند. بهره‌گیری از دانش روز، به ویژه در عرصه‌های علوم انسانی، باعث می‌شود تفسیر عصری، کارآمدی بیشتری از خود نشان دهد و این نکته‌ای است که در فحوای گفته شهید صدر به چشم می‌خورد.

در این میان اگر پاسخگویی به نیازهای عصری و نقد اندیشه و گفتمان تفسیری و پاسخ به شبهات و تلاش برای تحکیم مبانی نظری و باورهای مفسر را شاخص های تفسیر عصری تلقی کنیم، این مسئله در هر عصری می تواند در عرصه تاریخ تفسیر قرآن مطرح باشد و تفسیر عصری صرفاً محدود و مربوط به دوران معاصر نخواهد بود. حال اگر مسئله را به این صورت نگاه کنیم می توان از عوامل ذیل به عنوان مهم ترین محورها در پرداختن به انگاره تفسیر عصری سخن به میان آورد. در ادامه این موارد را به خصوص با نگاهی تاریخی مورد بررسی و تحلیل قرار می دهیم.

عوامل موثر بر فراز و فرود انگاره های تفسیر عصری

چالش های کلامی - فرقه ای

یکی از عوامل موثر در این حوزه را می توان به انگاره تاویل گرایی معتزله در قرن دوم و سوم هجری معطوف دانست که در پاسخ به پرسش های عصری در باره مقولاتی مانند عدل الهی، جبر و اختیار و حسن و قبح عقلی، و تنزیه خداوند از صورت پذیرفت. به گفته نویسنده ای «این اصل - یعنی تاویل گرایی - به هیچ رو با نظریاتی که زبان قرآن را در سطح فهم عرب عصر نزول (همان گونه که ابن خلدون به آن تصریح کرده)، متوقف دانسته و همه مفاهیم و سطوح معنایی آن را برای آنها روشن و میسر می سازد سازگاری ندارد» (اسعدی، ۱۳۹۲ ص ۲۸). طبیعی بود که معتزله در عصر خود در عرصه تفسیر با چنین نگاهی سر سازگاری نداشتند. (احمد امین، ص ۱۹۵-۱۹۸) پیش از این همچنین نباید نگاه خاص اندیشه اعتزال به موضوع تفسیر مرتکب کبیره در تقابل با اندیشه خوارج را از نظر دور داشت. این رویکرد دقیقاً رویکردی است مبتنی بر گفتمان عصری معتزله. آشکار است، تفسیر عقل گرایانه کسانی مانند زمخشری و پیش از آن قاضی عبد الجبار معتزلی، واصل بن عطا و دیگر اعلام معتزلی، محصول این نگاه عصری در تفسیر است. اهل حدیث نقطه مقابل تفکر عقل گرایی و با اعتقاد به اندیشه های احمد بن حنبل و پیروان او به شدت با این نگاه مخالف بودند. اندیشه اهل حدیث به تدریج زمینه ساز افول نسبی تفکر معتزلی را پس از دوران «محنت» فراهم می آورد و بعدها کلام اشعری به مثابه رویکرد عصری دیگر، توسط مفسرانی از قبیل امام فخر رازی بر اندیشه اعتزال غلبه کرده و در مقابل آن صف آرایی می کند. استشهاد ابوالحسن اشعری در کتاب الابانه به آیات قرآن و نفی و انکار استشهاد معتزله نمونه ای از این رویارویی مبتنی بر چالش های کلامی تاثیر گذار بر تفسیر عصری است. تفسیر معتزلی به نحوی به

منظور انطباق مبانی عقلی مورد قبول آنها با آموزه های قرآنی صورت می پذیرفت و از سده دوم تا سده ششم هجری در قالب تفاسیر بزرگان معتزلی و بر مبنای باورهای فکری آنان تبلور می یافت. به زبان ساده در مقابل تفسیر اعتزالی، اهل حدیث اوج انگاره عقل گرایی با رویکرد تاویلی معتزله وافول آن از قرن هفتم به بعد این فراز و فرود تفسیر عصری معتزلی را خاطر نشان می سازد.

انگاره ظاهرگرایی

از دیگر عوامل تاثیر گذار بر تفسیر عصری انگاره ظاهرگرایی است. این انگاره به عنوان واکنشی به گسترش رای و تاویل در مکتب اهل حدیث به رهبری احمد بن حنبل تقویت شد. قدر یافتن تفکر حنبلی و سپس سلفی گری که در اندیشه کسانی مانند ابن تیمیه بازتاب یافته زمینه ساز اوج گرفتن دوباره اندیشه سلفی و اهل حدیثی در مواجهه با قرآن است. اینکه ابن تیمیه تفسیر زمخشری را پر از بدعت می داند (ص ۵۱-۵۲) و در ادامه این جریان ابن قیم جوزیه و محمد حسین ذهبی به چنین نگاهی تاکید دارند، حکایت از اوج گرفتن تفکر سلفی در قرن هشتم به بعد در جهان اهل تسنن است طبیعی است این عصر و غلبه این اندیشه اقتضانات خاص خود را در مواجهه با قرآن و تفسیر آن به همراه داشته است. (ابن قیم جوزیه، ج ۱ ص ۷۸، ذهبی ج ۱ ص ۲۸۲)

انگاره تفسیر فلسفی - عرفانی

همزمان با شکوفایی فلسفه و عرفان اسلامی مفسرانی مانند فارابی، ابن سینا، و عارفانی مانند سهروردی و ابن عربی و بعدها ملاصدرا و انگاره حکمت متعالیه وی مبتنی بر تاویل باطنی و انطباق آیات با نظام های فلسفی- عرفانی به تفسیر پرداختند. ظهور این انگاره مستقیماً مرتبط با عصر رشد این علوم بوده است. (بنگرید به: اسعدی، ج ۲ مقاله عسکر دیر بازص ۳۷۵-۳۸۵)

تحولات سیاسی - اجتماعی (عصر انحطاط و مواجهه)

انگاره اصلاح گری و اجتماعی: در مواجهه با انحطاط در جوامع اسلامی و هجوم استعمار، مفسرانی مانند سید جمال الدین اسدآبادی، شیخ محمد عبده و سید قطب با انگاره مبتنی بر قرآن به عنوان کتاب هدایت، تحرک و نظام سازی اجتماعی به تفسیر روی آوردند. تفاسیری مانند تفسیر المنار و فی ظلال القران، محصول این عصر و پاسخ به نیاز به بیداری اسلامی هستند.

انگاره تفسیر ادبی - تاریخی

در عصر مدرن انگاره تفسیر ادبی تاریخی با گسترش مطالعات زبان شناسی تاریخی، نقد ادبی در جهان مدرن قرآن پژوهانی نواندیش مانند امین خولی و شاگردش احمد خلف الله در مصر با روش تحلیل ادبی و براساس مکتب تفسیر ادبی تاکید نمودند. این انگاره پاسخی عصری به چالش نسبت قرآن با مطالعه مدرن بود.

انگاره اعجاز علمی

از نیمه دوم قرن بیستم با پیشرفت خیره کننده علوم تجربی تلاش برای تطبیق آیات قرآن با یافته های علوم طبیعی و تجربی (کیهان شناسی، جنین شناسی، اختر فیزیک و...) به یک جریان تفسیری مهم مبدل گردید. این انگاره عمدتاً پاسخی به چالش الهیات طبیعی در جهان مدرن و تلاش برای اثبات اعجاز قرآن با معیارهای علم روز بود.

این حقیقت که توانمندی انسان به لحاظ علمی، او را در گره‌گشایی از مرزهای دانش کمک خواهد کرد، نکته‌ای است که قرآن پژوهی مانند بدرالدین زرکشی در قرن هشتم در کتاب خود به آن اشاره و گفته‌است:

«کل من كان حظّه في العلوم او فر، كان نصيبه من علم القرآن اكثر.» (زرکشی، ۱۳۹۱ق، ج ۲ ص ۲۵)

بنابراین جای انکار نیست، اطلاعات علمی و گستره دانشی یک عالم از مسائل مرتبط با آیه در زمینه‌های مختلف علمی، تفسیر او را استوارتر خواهد کرد. لذا به گفته یکی از نویسندگان، اطلاعات علمی مفسر، از زمینه‌های پرداختن به تفسیر عصری به شمار می‌آید. (ایازی، همان، ۱۱۴)

همین نویسنده با پژوهش حول آیات گونه‌گون چند تفسیر، تحول علمی رو به رشد مفسران را نسبت به همدیگر - با لحاظ تقدم و تأخر تاریخی - نشان داده است. (ر.ک. همان، ۱۱۶ - ۱۲۱)

پاسخ به شبهات و ضرورت پاسخ گویی به آنها

پس از ذکر عوامل تاثیر گذار بر پیدایی تفسیر عصری بویژه با توجه به نگاهی تحلیلی تاریخی اکنون باید این موضوع را در دوران معاصر و با توجه به ظهور و بروز شبهات فراوان مورد توجه قرار داد و از آن به عنوان یکی دیگر از عوامل و زمینه‌های توجه به تفسیر عصری را در دوران جدید در نظر گرفت. بی‌تردید در هر

دوره و عصری زمینه‌هایی برای پاسخ به شبهات مطرح می‌شود. فرقه‌ها و نحله‌های مختلف در حوزه کلام اسلامی مجادلاتی با هم داشته که در آثارگونه‌گونی که به این حوزه مربوط است انعکاس یافته است. با احتیاط می‌توان گفت حتی در بیشتر تفاسیری که با رویکرد کلامی توسط مسلمانان تدوین یافته به نحوی از منظر خود آنان، تفسیرشان در جاهایی پاسخ به شبهات گروه رقیب بوده است. اما داستان تفسیر در دوران جدید و پس از قرن چهاردهم از لونی دیگر است. امروزه کسی منکر گستردگی پژوهش‌های خاورشناسان در مباحث قرآن‌پژوهی نیست و آنان در حوزه‌های مختلف ترجمه، تاریخ تفسیر، مفاهیم قرآنی و چاپ نسخه‌هایی از کتب متقدم علوم قرآنی، پژوهش‌هایی را به سامان رسانده‌اند. در عین آنکه بسیاری از این پژوهش‌ها مورد توجه عالمان مسلمان قرار گرفته و از آن بهره‌ها برده‌اند؛ هستند عالمان و قرآن‌پژوهانی مسلمان که به شبهات آنها پاسخ گفته‌اند. در حوزه تفسیر قرآن هم، مسئله از همین قرار است. یعنی سؤالات و شبهات فراوانی در این عرصه - تفسیر - چه از سوی مسلمانان و چه از جانب غیرمسلمانان مطرح شده که ضرورت بازنگری در پاسخ‌های تفسیری گذشته و ارائه پاسخ‌های نو و عصری را اقتضاء کرده‌است. از این رو، لزوم پاسخ‌های اقناعی و جامع را برای نسل امروز مؤکد ساخته است. بنابراین یک زمینه و عامل مهم برای گرایش و رغبت به تفسیر عصری در همین چارچوب قابل تبیین و تعلیل است.

شرایط مکانی مفسر و جغرافیای زیستی او، با توجه به مسائل مطرح در آن منطقه و ضرورت اجرای احکام درست شریعت با عنایت به تحولات عصری، از دیگر عوامل و زمینه‌های تفسیر عصری است که نویسندگانی به آن توجه داشته‌اند.

تفسیر اجتماعی جلوه بارز تفسیر عصری

با بررسی دیدگاه‌های مختلف در زمینه تفسیر عصری روشن می‌شود که به‌رغم مخالفت برخی محققان با تفسیر عصری که عمدتاً ناشی از اختلاف در تعریف آن بوده‌است، نمی‌توان در ضرورت تفسیر عصری تردید کرد. زیرا همگانی بودن هدایت قرآنی و لزوم جریان آن در میان همه اقوام و افراد و اعصار از سویی و انکارناپذیر بودن تنوع فکر و اندیشه و تحوّل از سوی دیگر، رویکرد عصری به تفسیر قرآن را اجتناب‌ناپذیر

می‌کند. لذا رسالت دانشمندان دینی در هر عصری به‌ویژه در عصر کنونی ایجاب می‌کند تا در برداشت از آیات قرآن و روایات معصومین علیهم‌السلام بیش‌از پیش به فضای حاکم بر جامعه خویش توجه کنند.

تفسیر به هر شکل و قالبی و با هر عنوانی که انجام می‌گیرد باید بر اساس اصول و قواعد خود بوده و از منابع معتبر باشد و خروج از این اصول ربطی به تفسیر عصری یا تفسیر معاصر و کهن ندارد. برخی از آثار که رنگ و عنوان عصری به خود گرفته، در واقع عصری نیست؛ یکی به‌خاطر بی‌توجهی به تفاسیر کهن به‌ویژه فهم صحابه از قرآن و دیگر به‌خاطر دخالت دادن و تحمیل مطالب علمی در تفسیر و سوم افتادن در تأویلات باطنی و به‌عبارتی غلبه تفسیر به رأی در این نوع تفاسیر، از عمده‌ترین عوامل این مخالفت است که دیگران با این نوع از عناوین تفسیر که فقط رنگ تفسیر عصری به خود گرفته‌اند دارند. شایسته است در پایان این نوشتار نظرگاه دو مفسر اجتماعی معاصر را در خصوص تفسیر عصری به مثابه جلوه بارز تفسیر اجتماعی را به اختصار گزارش کنیم.

سید قطب و زبان تفسیر عصری

یکی از جلوه‌های مهم رویکرد اجتماعی، تفسیر عصری است. این تفسیر ابعاد مختلفی را واجد است که ما در ادامه دو نمونه آن را بررسی خواهیم کرد اما در یک نگاه کلی می‌توان گفت: از دیگر زمینه‌های ارائه توجیحات عصری در فی‌الظلال، برقرار نمودن پیوند میان واقعیات عصر حاضر و انحرافات و جاهلیت‌های جهان معاصر با مشابه‌های تاریخی و کهن آن در نصوص قرآن است. بر این اساس آنچه در قرآن درباره رفتار ملت‌ها، امت‌ها، اقوام و گروه‌های مختلف در پای بندی یا عدم پای بندی آنها به دستورات و شرایع آسمانی آنها آمده، فقط به آن‌ها مختص نمی‌گردد و تنها بیان حال آنها نیست؛ چه بسا، سید قطب با هوشمندی و دقت و ژرف‌نگری، نمونه‌ها و مصداق‌های دیگری از آن را در عصر حاضر و تحت عناوین و اندیشه‌ها و رفتارهای جدید معرفی و عرضه می‌کند و موجب می‌شود تا در کنار جنبه جذّاب تاریخی و داستانی آیات، جنبه‌های تنبّه‌آفرین و زمان‌شناسانه و آگاهی‌ضروری عصری نیز بدان‌ها افزوده گردد و بدین شکل جایگاه حقیقی بسیاری از جریان‌های موجود در جهان اسلام و در سطح عالم مشخص می‌گردد. (ر.ک. سید قطب، ۱۴۱۲، ۱،

۶۲؛ ۲، ۶۳۲؛ ۳، ۱۳۱۶؛ ۴، ۱۸۶۵؛ ۵، ۲۸۷۸)

همچنین وضعیت کنونی جهان اسلام و مسلمانان، و مبارزه دائمی آنها با دشمنان گونه گون، و مشکلات و معضلات مختلف اعتقادی، فکری و رفتاری آنها در ابعاد فرهنگ، سیاست، اقتصاد و ضرورت ها و بایستگی های این امت برای رهایی از این مشکلات و رسیدن به سرمنزل مقصود، بستر گسترده ای برای ارائه تفسیر عصری از آیات قرآن و برای بیان توجیهاتی متناسب با زمان، مکان و مخاطبان کنونی از آن نصوص است. (ر.ک. همان، ۱، ۱۰۸؛ ۲، ۹۲۳؛ ۳، ۱۳۹۷؛ ۴، ۱۸۸۵)

البته طبیعی است که در هر عصری دین و معارف آن از سوی گروهی معاند یا جاهل مورد هجوم قرار می گیرد. گاه شبهات و مسائل گذشته، در طرح و قالب جدیدی از جانب معاندان و مخالفان مطرح می گردد؛ و گاه همگام با تحولات زندگی بشر، شبهات و اشکالاتی تازه ای شکل می گیرد. از این رو وظیفه مفسر عصری است که به این گونه شبهات و تردیدها پاسخ دهد و همواره نقطه ها و منفذهای هجوم را بررسی کند و برای دفاع از دین و برنامه جامع آن با استدلالهای نو اشکالات احتمالی را مرتفع نماید و پشتوانه مستحکمی برای عقاید و اخلاقیات مسلم فراهم سازد و خرافات و موهوماتی را بزدايد که به تدریج و در اثر ناآگاهی و جهل یا انحراف و دسیسه در آنها وارد گردیده است. (ر.ک. ایازی، همان، ۱۲۳-۱۸۹)

سید قطب به عنوان مفسری آگاه به عصر و زمان خود این وظیفه را به خوبی تشخیص داده و در صدد انجام آن برآمده است؛ تا آنجا که یکی از جلوه های آشکار و توجه برانگیز تفسیر عصری در فی ظلال القرآن، طرح و ارائه شبهات و اشکالات گونه گون و عرضه پاسخهای خردمندانه و هوشمندانه بدانهاست .

به عنوان نمونه وی با توجه به آیه قَالَ الْمَلَأَ مِنْ قَوْمِهِ أَنَا لَنرَاكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (اعراف / ۶۰) که بر طبق آن قوم حضرت نوح در پاسخ به خیرخواهی و هدایت ایشان به آن حضرت تهمت گمراهی می زنند، اظهار می دارد: در این زمان نیز عده ای نسبت به اشخاص متعهد و وفادار به ضوابط و معیارهای الهی شبهه مرتجع عقب مانده، خشکه مقدس بودن را مطرح می کنند و بدین شکل درصدد منحرف کردن افکار عمومی و ایجاد موانع در برابر اعمال هدایتگرانه و خیرخواهانه برمی آیند. سیدقطب پاسخ شایسته خود را نیز در دفع این شبهه بیان می کند. (سید قطب، همان، ۳، ۱۳۰۹)

وی در موارد متعدد دیگری به طرح شبهات و سؤالات نسل جدید و عصر حاضر می پردازد و بر اساس الهام آیات، پاسخهای مناسب و درخوری برای آنها تدارک می بیند تا بدین شکل شبهات و تردیدهای تاریخی با

شبهات و پرسشهای واقعی عصر حاضر به هم پیوند بخورد و با ارائه پاسخهای مناسب و هوشمندانه علاوه بر رفع آن، شبهات گرد کهنگی و تاریخی بودن از چهره قرآن زدوده شود و خورشید پر فروغ آن دوباره درخشیدن گیرد. (ر.ک. سیاوشی، همان، ۴۵۲ - ۴۵۵)

مغنیه و زبان تفسیر عصری

محمد جواد مغنیه بر این باور است که در این روزگار و با توجه به شرایط عصری و تحولات فرهنگی اجتماعی، زبان مورد استفاده مفسر در تبیین آموزه های وحیانی، زبانی دیگری باید باشد؛ به عبارتی دیگر فراز آوردن تعالیم بلند و انسان ساز قرآنی، با ساز و کارهای به کار بسته مفسران پیشین، امروزه روز، دیگر کارآمد نیست. بیان وی در این زمینه چنین است:

«ان التفسیر تماما کالفن ینبع من ظروف محلیه ... و من هنا اتجهت بتفسیری الی اقتناع الجیل بالدین اصولاً و فروعاً، و انه یسیر مع الحیاء جنباً الی جنب، و لا یعنی هذا انی أغفلت الجهات النافعة التي تعرض لها المفسرون الکبار ... کلا، فانی لخصتها و عرضتها بأوضح بیان، بل و ابدیت رأیی فیها، بخاصة المشکلات» (مغنیه، ۱۴۲۴، ۱، ۱۳)

شایسته است اندکی در عبارات وی دقت کنیم. او تفسیر را به مثابه یک فن و هنر می داند. به اعتقاد مغنیه، پیوند هنر با شرایط محیطی و تأثیر هنر از محیط غیر قابل انکار است. می توان بیان مغنیه را این گونه توضیح داد: همان گونه که یک هنرمند توانا با درک زیبایی های یک فرد و جامعه، چه در عرصه باورها و اعتقاد و چه در قلمرو رفتارها، آنها را خلاقانه و دقیق و زیبا به تصویر می کشد، یک مفسر نیز باید آموزه های بلند قرآنی را زیبا و هنرمندانه تبیین کند، تا مقبول نسل جدید افتد. روزگاری که عصر ارتباطات است و این نسل با هجوم رسانه ها، ملاحظه می کند که دین و ارزش های آن، حتی مورد تحقیر و توهین قرار می گیرد، پس زبان تفسیر باید زبان دیگری باشد. به جملات وی در این زمینه باز هم توجه کنیم:

«فلأن العصر الذی عاشوا فیہ لم یکن عصر التهاون و الاستخفاف بالدین و شریعته و قیمه، کما هو الشأن فی هذا العصر، فکان من الطبیعی أن تكون لغة التفسیر ایام زمان غیرها فی هذا الزمان.» (همان)

او زبان تفسیر و شیوه پرداختن به توضیح و تبیین آیات را، شیوه ای اقناعی می داند. البته او تأکید کرده که مباحث عقلی و لغوی و حتی بعضی از مشکلات فلسفی را از قبیل مباحث جبر و اختیار، هدایت و گمراهی، عصمت، شفاعت و.. که غالباً رنگ کلامی- فلسفی و استدلالی دارد، مورد غفلت قرار نداده و آنها را برای برخی علاقه مندان به این مباحث مطرح و توضیح داده است. (همان) اما رویکرد غالب در تفسیر او، چنین رویکردی نبوده است. پژوهش حاضر نشان داد که «تفسیر عصری» نه یک گرایش صرفاً نوپدید و محدود به دوران معاصر، بلکه انگاره‌ای ریشه‌دار در تاریخ تفسیر قرآن است که همواره در تعامل با شرایط فکری، کلامی، اجتماعی و علمی هر عصر شکل گرفته و دچار فراز و فرود شده است. بررسی تاریخی انگاره‌های تفسیری، از عقل‌گرایی معتزلی و ظاهرگرایی اهل حدیث گرفته تا تفسیر فلسفی - عرفانی، اصلاح‌گرایی اجتماعی و رویکردهای ادبی، علمی و اجتماعی معاصر، به‌روشنی گواه آن است که هیچ تفسیری فارغ از زمینه‌های معرفتی و نیازهای زمانه مفسر پدید نیامده است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که «تفسیر عصری» نه یک گرایش صرفاً نوپدید و محدود به دوران معاصر، بلکه انگاره‌ای ریشه‌دار در تاریخ تفسیر قرآن است که همواره در تعامل با شرایط فکری، کلامی، اجتماعی و علمی هر عصر شکل گرفته و دچار فراز و فرود شده است. بررسی تاریخی انگاره‌های تفسیری، از عقل‌گرایی معتزلی و ظاهرگرایی اهل حدیث گرفته تا تفسیر فلسفی - عرفانی، اصلاح‌گرایی اجتماعی و رویکردهای ادبی، علمی و اجتماعی معاصر، به‌روشنی گواه آن است که هیچ تفسیری فارغ از زمینه‌های معرفتی و نیازهای زمانه مفسر پدید نیامده است.

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که چالش‌های کلامی، تحولات سیاسی و اجتماعی، گسترش علوم انسانی و تجربی، ظهور شبهات نو و تغییر افق انتظارات مخاطبان، از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر پیدایش، غلبه یا افول انگاره‌های تفسیر عصری به‌شمار می‌آیند. در این میان، تفسیر عصری نه به معنای تحمیل پیش‌فرض‌های زمانه بر متن قرآن، بلکه به مثابه تلاشی اجتهادی برای فهم پیام‌های وحی در چارچوب مسائل و نیازهای واقعی هر عصر قابل ارزیابی است.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن تیمیه، احمد بن عبد الحليم (۱۳۹۲ ق)، *مقدمه فی اصول التفسیر*، بیروت.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ هـ ق)، *لسان العرب*، بیروت: دارالحياء التراث العربی.
۳. احمد امین مصری (بی تا)، *ضحی الاسلام*، بیروت: دارالکتب العربی، المطبعه العاشره.
۴. اسعدی، محمد (۱۳۹۲)، *آسیب شناسی جریان های تفسیری*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. طوسی (۱۴۱۴)، *محمد بن حسن، امالی*، قم: دارالتقافه.
۶. ایازی، سید محمد علی (۱۳۷۸ هـ ش)، *قرآن و تفسیر عصری*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۷. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ هـ ق) *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران: بنیاد بعثت
۸. جوزیه، ابن قیم (بی تا)، *اعلام الموقعین*، بی جا
۹. پاکتچی، احمد (۱۳۹۶)، *مقدمه کتاب تاریخ نگاری انگاره ای*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
۱۰. بنت الشاطی، عایشه عبد الرحمن (بی تا)، *القرآن و التفسیر العصری*، بی جا
۱۱. حنفی، حسن (۱۴۱۲)، *التراث التجدید*، بیروت: الموسسه الجامعیه لدراسات و النشر و التوزیع
۱۲. ذهبی، محمد حسین (بی تا)، *التفسیر و المفسرون*، بی جا، بی نا
۱۳. رازی، فخرالدین محمد بن عمر (بی تا)، *مفاتیح الغیب*، تهران: دارالکتب العلمیه
۱۴. زرکشی، محمد بدر الدین (۱۳۹۱)، *البرهان فی علوم القرآن*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالکتب
۱۵. سیاوشی، کرم (۱۳۸۸)، *تحلیل انتقادی مبانی و روش تفسیری سید قطب در فی ظلال القرآن*، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل
۱۶. سید رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴)، *نهج البلاغه*، قم: هجرت
۱۷. سید قطب، ابراهیم شاذلی (۱۴۱۲)، *فی ظلال القرآن*، بیروت: دارالشروق
۱۸. شرقاوی، عفت محمد (۱۹۷۹)، *الفکر الدینی فی مواجهه العصر*، ۱۹۷۹ م، بیروت: دار العوده
۱۹. شلتوت، محمود (بی تا)، *من هدی القرآن*، قاهره: دار الکتب العربیه
۲۰. صدر، محمد باقر (۱۴۱۷)، *المدرسه القرآنیه*، قم: مرکز الابحاث و دراسه التخصصیه
۲۱. صدر، محمد باقر (۱۳۹۹)، *سنت های تاریخی در قرآن*، ترجمه سید جلال میر آقایی، قم: دارالصدر
۲۲. صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۸ ق)، *التوحید*، قم: موسسه نشر اسلامی

۲۳. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۳ق)، المیزان فی التفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی
۲۴. عبدالحمید، محسن (۱۹۷۴)، رازی مفسرا، بی جا، دارالحریه للطباعه
۲۵. عزیز، فهیم (بی تا)، علم التفسیر، قاهره: دارالثقافه المسیحیه
۲۶. قرائتی، محسن (۱۳۷۵)، بیانات، شماره ۹، قم: موسسه پژوهشی امام رضا(ع)
۲۷. گرامی، محمد هادی (۱۳۹۶)، مقدمه ای بر تاریخ انگاری انگاره اندیشه ای، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)
۲۸. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار النوار، بیروت: موسسه الوفا
۲۹. مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)، خاتمیت، تهران: انتشارات صدرا
۳۰. معرفت، محمد هادی (۱۴۱۹)، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب، مشهد: آستان قدی رضوی
۳۱. مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴)، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتاب الاسلامی
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷)، تفسیر نمونه، بی جا: انتشارات امام علی بن ابی طالب
۳۳. نفیسی، شادی (۱۳۹۷)، جریان شناسی تفسیر علمی قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۳۴. قاسم پور، محسن و دیگران (۱۳۹۷)، رویکرد حدیثی تقریب گرایانه مغنیه در الکاشف، فصلنامه حدیث پژوهی، ش ۲۰
۳۵. قاسم پور، محسن، شناسوند، پروین (۱۴۰۲)، تحلیلی بر آیات ناظر بر طرح شبهه و پاسخگویی به شبهات در قرآن با تاکید بر دیدگاه مغنیه در الکاشف، ۱۴۰۲، پژوهش نامه معارف قرآنی، ش ۵۳
۳۶. قاسم پور، محسن، شناسوند، پروین (۱۴۰۰)، تاثیر مبانی تفسیری سید قطب بر رویکرد تفسیر عصری وی، ۱۴۰۰، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ش ۲
۳۷. قاسم پور، محسن و دیگران (۱۳۹۶)، بررسی سندی و دلالتی حدیث «أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا أن لا إله إلا الله»، مجله پژوهش های قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، دوره ۵۰
۳۸. قاسم پور، محسن (پاییز ۱۳۸۲)، نگاهی به روش شناسی تفسیر امامان، قبسات، شماره ۲۰